

יהודי מרוקו והציונות

יוסף תדגי

מאמר זה, המבקש לשרטט בקווים מקיפים את תולדות הציונות במרוקו, לקוח בחלקו מעבודת הדוקטור שלי: 'יהודי צפון-אפריקה בישראל, 1967-1985: התפתחות חברתית-פוליטית'.¹

מספר מחקרים עוסקים זה כבד, מי באופן חלקי, מי באופן כולל, בתולדות הציונות בצפון-אפריקה. כך למשל בספרה עולי צפון-אפריקה בישראל² מקדישה דוריס בנסימון עשרות עמודים לתולדות הציונות בצפון-אפריקה.³ מאז פורסמו עבודות רבות בנושא זה, לרבות בישראל.⁴

תולדות הציונות במרוקו שוחזרו בעיקר בזכותו של הארכיון הציוני המרכזי בירושלים המכיל קרוב לאלפים איגרות, דו"חות ומסמכים שהוחלפו בהתכתבות בין הארגונים הציוניים למיניהם בארצות המגרב לבין ההסתדרות הציונית העולמית.⁵

באשר לי, אשתדל לשחזר את תולדות הציונות במרוקו בין 1900, השנה שבה נוצדו המגעים הראשונים בין יהודי מרוקו לתנועה הציונית, לבין 1970, השנה שבה הגיעו לישראל גלי העלייה הגדולים האחרונים של יהודי מרוקו. אך תחילה אסקור בקצרה את דברי ימי היחסים שבין יהדות מרוקו לבין הקהילות בארץ-ישראל עוד לפני היווסדה של הציונות המדינית.

א. היחסים שבין יהדות מרוקו לבין ארץ-ישראל לפני היווסדה של הציונות
המדינית

הקשרים התרבותיים בין המרכזים האינטלקטואליים של ארץ-ישראל לבין אלה של התפוצות לא נפסקו מעולם. אם בימי גלויות מצרים וכבל הם הוגבלו לארצות אלה, הרי למחרת חורבן הבית השני הם עתידים להתפשט במהרה לכלל הארצות של אגן הים התיכון. כך נוצדו מגעים בין הקהילה היהודית שבמרוקו לבין זו של ארץ-ישראל למן המאות הראשונות לספירה הנוצרית. על פי רוב נשאו מגעים אלה אופי של שאלות ותשובות בין רבנים.

אהדתם של יהודי מרוקו לארץ-ישראל התבטאה גם במרוצת הדורות במאות יצירות פיוטיות, אשר נושאייהן היו אהבת ירושלים, הכמיהה לגאולה ושיבת ציון.⁶ אך האהבה לציון לא הסתפקה בכתיבת שירים או בחילופי איגרות, אלא התבטאה הלכה למעשה בעלייה לארץ הקודש. המרחקים, קשיי התחבורה וכן סיכוני הדרך הרבים לא היו מעולם לאבן-נגף לעלייה שנמשכה, עלינו לזכור זאת, לאורך כל הדורות. לבד או בקבוצות, יהודי מרוקו, כמוהם כאחיהם בארצות האחרות, אכן עלו לארץ-ישראל.

לא פעם נמצאו רבנים מרוקנים בראש הרבנות הארץ-ישראלית ובישיבות השונות. כך, למשל, במאה ה-11 כיהן בין הגאונים בארץ-ישראל רבי שלמה בן יהודה הגאון (אלפאסי), שעלה מן העיר פאס, דרך קירואן.⁷ המשורר יהודה אל חריזי שביקר בארץ-ישראל ב-1218 מספר על אודות קהילה מרוקנית-מגרבית⁸ חשובה שהתיישבה בירושלים.⁹

כמאה ה-16 פקד גל של עולים מרוקנים את צפת, עיר שהיתה באותם ימים למוקד משיכה בהיותה לב לבה של הקבלה.

בספרו שליחי ארץ-ישראל לדורותיהם¹⁰ המוקדש לשליחים הארץ-ישראלים, מצטט א' יערי שלושה רבנים דגולים שנודעו בבקיאותם בהלכות היהדות, אשר הגיעו לצפת בגל אחרון זה: יוסף מוגרבי, הלוא הוא יוסף טובול תלמידו של האר"י,¹¹ מסעוד אזולאי, שעלה מן העיר פאס ונהיה לימים ראש ישיבה בצפת, וסלימן אכורחנה מערבי, מלומד בקבלה וראש ישיבה צפתי אף הוא.¹² אולם עלייה זו לא היתה מורכבת מרבנים בלבד. היא מנתה גם סוחרים, שנטלו חלק בשגשוגה הכלכלי של העיר.

זאת ועוד, אנו למדים כי במאה ה-16 היו יהודי צפון-אפריקה אחת משלוש הקהילות העיקריות שבצפת. משה בסולה, שביקר בעיר בשנת 1522,¹³ מעיד כי בעיר מצויות 300 משפחות יהודיות, וכי יש בה שלושה בתי כנסת, אחד של היהודים הספרדים,¹⁴ השני של היהודים המקומיים (שהתיישבו בעיר לפני כואם של יהודי ספרד), ואילו השלישי של המערבים (שמוצאם מצפון-אפריקה).

לבד מצפת, פרסו גם ירושלים, חברון וטבריה כנפיהן על רבנים שמוצאם במרוקו; אמנה כמה מהם:

יששכר בן-שושן – עלה לצפת בשנת 1530 מן העיר פאס, לאחר שהות-מה בירושלים.¹⁵

אברהם בן מרדכי אזולאי – מומחה ובעל-שם בקבלה; נולד בפאס ב-1570. הוא התיישב בחברון, ומשם נמלט עם משפחתו לירושלים ב-1619 ולאחר מכן לעזה. לכסוף שב לחברון, שם נפטר ב-1643.¹⁶

יעקב חג'יז – נולד ב-1620; עלה לירושלים ב-1658 דרך איטליה, שם שהה תקופת-מה. ייסד את ישיבת בית-יעקב. נפטר ב-1674.¹⁷ שלמה צרפתי – בן העיר פאס; התיישב בארץ-ישראל בשנת 1701.

חיים בן-עטר – מחבר אור החיים (פירוש על התורה); עלה עם תסידיו מן העיר סאלי (מרוקו) בשנת 1741 וייסד בירושלים את ישיבת 'כנסת ישראל'.

יהודה ביבאס – נולד בגיברלטר למשפחה שמוצאה בעיר סאלי; התיישב בחברון ב-1852, היה אחד מחלוצי הציונות והמורה הרוחני של רבי יהודה חי אלקלעי. טרם עלייתו לארץ-ישראל הוא ביקר במספר קהילות אירופיות וטרם רבות לפיתוחן הרוחני.¹⁸

דוד בן-שמעון (הידוע יותר בכינויו דב"ש)¹⁹ – עזב את רבאט ב-1854. הוא היה לרב הראשי ולמייסדה של קהילת המערבים בירושלים. בנו, רפאל בן-שמעון, עמד לימינו וירשו כראש הקהילה לאחר מותו.²⁰

זאת ועוד, במאה ה-19 התיישבה מושבה יהודית צפון-אפריקנית חשובה בעיר טבריה. חבריה התיישבו בה, כפי הנראה, בשל נוכחותם של קברי הצדיקים וגדולי התורה והישימות, אשר שמם הלך לפנייהם למרחוק.²¹

עם זאת, בראשית המאה ה-19 לא מנתה האוכלוסייה היהודית כולה בארץ-ישראל יותר מ-7000-8000 נפש, כפי שמצביעים על-כך האומדנים המוקדמים ביותר, שנערכו בידי ר"ט יונג, הקונסול הבריטי הראשון בירושלים ובידי ג' ניקוליסון, מייסור אנגלי שחי בעיר מ-1833.²² אוכלוסייה זו היתה ענייה מאוד והיא התקיימה בעיקר מכספי החלוקה שנאספו מיהודי הגולה. לשם כך שוגרו שליחים לארצות השונות, לרבות ארצות צפון-אפריקה. בעניין זה הופצו תקנות למיניהן, שבאו להזכיר לבני הקהילה את חובתם לסייע ביד רחבה לשר"רים (שליחי דרבנן). הנה כי כן, עוד בשנת 1603 תיקנו רבני העיר פאס תקנה הקובעת התרמה שיטתית באירועים האלה: נישואין, לידה של בן זכר, ראש חודש אדר (לזכר השקלים) וכן בתג הפורים. זאת ועוד, כל בית כנסת נדרש למנות גזבר, שעליו תוטל מלאכת איסוף התרומות המיועדות לירושלים.²³

תקנה נוספת (1728) שופכת אור על האופן שבו נתבקשו יהודי מרוקו לפעול כלפי השד"רים:

לפי שראינו, אנחנו ב"ד [בית דין] חתומים, להרים מכשול מדרך ק"ק [קהילת קודש] קהל פאס יע"א, בתועדנו הסכמנו הסכמה גמורה... שכל שליח מצוה, אשר יצא פה [ל]פאס יע"א לקבץ נדרים ונדבות, הן לעיר הקדש ירושלים תוכ"ב, הן לחברון, הן לצפת ת"ז [תיבנה ותיכונן] תכף ומיד אחרי בואו, בשבוע שאחר הדרשה, נשנס מתננו, ב"ד [בית דין] ושאר ת"ח [תלמידי חכמים], וכל מנהגי עם קדש, והגזברים, ושמשים, לצאת כל לילה ולילה בהאלמלא"ח, לגבות לו נדבה... מכל איש ואשה, מכל בית ובית, ומכל שכונה ושכונה... כי כך היה הסדר והמנהג משנים קדמוניות עם כל השלוחים. לכן מכאן ולהבא נתנהג כן...²⁴

השנים הראשונות של המאה ה-19 במרוקו משופעות בביקורים של שד"רים. עשרה מהם פקדו את מרוקו בין השנים 1830-1860.²⁵ אך בשנת 1854, הניעו סכסוכים בין-קהילתיים את יהודי המגרב בירושלים להינתק מן הקהילה המקומית ולייסד קהילה משלהם, שכונתה 'עדת המערבים'. בהנהגתו של הרב דוד בן-שמעון (דב"ש) יצרה הקהילה המגרבית את התכנית למוסדותיה, והיא שיגרה את שד"ריה לארצות המגרב. לימים יזם דב"ש את בנייתם של שני בתי כנסת בקרבת הכותל המערבי, ששימשו גם כבתי מדרש. ציון כי זוהי הקהילה הראשונה שבנתה את שכונתה, שכונת 'מחנה ישראל', מחוץ לחומת העיר העתיקה. בשלהי המאה ה-19 היא הניחה את אבן הפינה לשכונות היהודיות ביפו, נווה-צדק ונווה-שלום.²⁶

תרומתם של יהודי מרוקו לאכלוסה מחדש של שפרעם, בגליל התחתון, אף היא ראויה לציון. כתארו את אורח חייהן של הקהילות השונות בארץ הקודש, מספר יצחק בן-צבי, כי המשלחת הבריטית, שחקרה את הדמוגרפיה והגיאוגרפיה של ארץ-ישראל משנת 1870 ואילך, אכן רשמה בדין וחשבון שלה, כי 'קרוב לשלושים בתי אב מרוקנים התיישבו בשפרעם במהלך שנות ה-40, כשהם מתפרנסים בעיקר מחקלאות'. על פי יצחק בן-צבי, אחרי שמספר תושבי שפרעם הלך והצטמצם במרוצת השנים 1860-1870 (כ-1870 לא נותרו בה אלא שלושים יהודים בלבד), באו עולים ממרוקו כדי לעבות את הקהילה. זאת ועוד, בזכות השפעתו של החכם באשי המקומי, הצטרפו שתיים-עשרה משפחות מרוקניות ליישוב ב-1890. כיניהן נמצאו חרשי ברזל, סנדלרים, רוכלים וכן רופא אחד.²⁷ עד למאה ה-19 היהודים המרוקנים היו אפוא מרכיב חשוב ביישוב, והם נהגו לחזקו מדי פעם בפעם.

ב. יהודי מרוקו והציונות המדינית

1. מ-1897 עד מלחמת העולם הראשונה

בסוף המאה ה-19 הונחו באירופה יסודות הציונות המדינית.²⁸ באותה עת, בין השנים 1880-1903, הגיעו לארץ-ישראל עשרים עד שלושים אלף עולים מארצות מזרח-אירופה, ולהם מטרה ברורה ביותר: שיקומו הלאומי של העם היהודי בארצו הוא.

הקונגרסים הציוניים שנערכו כזה אחר זה מ-1897 ואילך קבעו את מטרות התנועה הציונית: שיבת העם היהודי לארץ המובטחת והקמת בית לאומי בארץ-ישראל.

יהודי צפון-אפריקה יצרו קשר עם בנימין זאב הרצל וביקשו אותו לעדכנם ככל פעולותיה ומעשיה של התנועה הציונית. המחקרים הדנים בציונות בצפון-אפריקה

אכן מוכיחים, כי למן הקונגרס הציוני הראשון בכאול ב-1897 נוצרו ונתהדקו קשרים בין שלוש הקהילות שבמגרב לבין התנועה הציונית. והנה כי כן, בין מאתיים הנציגים, שהשתתפו בקונגרס הראשון ב-1897, נמצא א' אָפְּלִי, איש קונסטנטין.

בשנת 1900, בעת הקונגרס הציוני השישי, בתשוכה לנואמים המתלוננים על העדר תעמולה ציונית באפריקה וכאסיה, הביע הרצל את תקוותו שהתנועה תשתרש באפריקה הצפונית. הוא הכטיח לשגר למרוקו חבר מחברי 'ועד הפעולה הציונית', בסברו כי ימצא כארצות הללו אוכלוסייה מתאימה להתיישבות בארץ-ישראל.²⁹

הפעילות הראשונה במסגרת החנועה הציונית במרוקו אורגנה ב-1900. ב-4 בספטמבר באותה שנה שיגר דוד י' בוחבוט, סוחר מהעיר מוגאדור, איגרת להרצל, ובה הוא מודיע לו על ייסודה של אגודת 'שערי ציון' בעירו. הוא גם מצייין שנודע לו על הקמתה של התנועה הציונית באמצעות מנהל בית הספר כ"ח אשר במוגאדור וגם מפיו של יהודי המתגורר במנצ'סטר, אולם מוצאו ממוגאדור והוא מבקר בה באותה עת. כל נשכח, בעניין זה, כי האידופים פתחו זה לא כבר שווקים מסחריים למכביר בערים שונות במרוקו במרוצת המאה ה-19. הדבר אפשר לסוחרים היהודים לקיים קשרים עם ערי הבירה שבאירופה.³⁰ בוחבוט מבקש מהרצל להעביר אליו עותק של תקנון ההסתדרות הציונית, אשר את סעיפיו, כך טען, התחייבה האגודה המקומית לכבד. אגודת 'שערי ציון' יכולה אפוא להתפאר, ובצדק, שהיא היא האגודה המגרבית הראשונה שהפיצה את מנהג השקלים, ובתום שישה חודשי פעילות אכן שלחה להסתדרות הציונית העולמית יותר ממאתיים שקלים. אלה זיכו אותה בשני נציגים בקונגרס הציוני, אלא שמשום מה היא לא מימשה זכות זו.³¹

ב-11 בספטמבר 1900, שישה ימים לאחר ייסודה של האגודה הציונית בעיר מוגאדור, הודיע ד"ר ג' ברליובסקי, רופא ממוצא רוסי שהשתקע בעיר טטואן, באיגרת המופנית להרצל על הקמתה הקרובה בעיר של האגודה הציונית 'שיבת ציון'. הודעה זו אישר ב-28 בספטמבר לאון כ'לפון, המוסיף במכתבו, הכתוב בספרדית, למרכז התנועה הציונית שבוינה, כי אגודת טטואן קבעה לעצמה כמטרות להתקין אולם קריאה ליצירות עבריות ולהפיץ את השפה העברית ואת הרעיונות הציוניים בקרב הקהילה המקומית. הוא גם מבקש ספרים ועיתונים בעברית ובספרדית-יהודית וכתובות של בתי הוצאה לאור.³²

אולם, כשעה שאגודת טטואן נוסדה ביוזמתו של יהודי רוסי,³³ הרי תושבי סאפי הם שייסדו בעצמם ב-1903 את אגודת 'אהבת ציון' בעירם. אז החלה חליפת מכתבים בשפה העברית בינם לבין הרצל.³⁴ אכן, באיגרת הנושאת את התאריך 17 במארס 1903 המופנית ל'כבוד הדרת הנשיא המרומם ... אדונינו הנכבד ד"ר תיאודור הרצל ... נשיא אלקים!' - שהרי הלה נתפס כ'משיח' - מאשרים חברי

התנועה בעיר סאפי, כי גודע להם על קיומה ועל פעילותה של התנועה הציונית באמצעות העיתונים המליץ והיהודי. הם מצהירים על נכונותם לעמוד לשירות רעיונותיה ולפעול למען התפתחותה ושגשוגה של הציונות, אך הם מציינים:

... אין לנו שום מושג נכון וידיעה ברורה מכל הנוגע להציונות. אין לנו שום ספר אשר יגיה אור על אי ידיעתנו, ויבאר לנו מה היא הציונות ומה טיבה; אין אתנו יודע על מה אדניה הטבעי. ורק את השם שמענו, ואת שקל הקודש אשר ע"כ [על כל] איש לשקול ידענו. והאמן לא נוכל אשר רק להשמיע על השקלים נבראת הציונות, ורק ע"י [על-ידי] השקל אשר ישקול השוקל אחת בשנה, יתרום ויתנשא להקרא בשם 'ציוני'.

ובקהל הציונים, נושאי דגל האומה, רמי המעלה ורבי העלילה יחד כבודו, כי אם – בלתי כל ספק – מטרה מאד נשגבה ורכת הערך לחיי אומתנו אצורה בקרב הציונות ... ובכן הננו שואלים מה היא זאת הציונות בכלל. מה העבודה אשר עלינו לעבור, להשיג התכלית הנרצח ... הננו מרהיבים בנפשנו עז ... לבאר לנו בכתב את כל הנחוץ לנו לדעת בדבר הציונות, ולהביננו בינה איך וכמה נוכל גם אנחנו לעזור לפי כחנו בבנין המפעל הגדול הזה! וגם לשלוח לנו את הספר היקר 'מדינת היהודים' בתרגום עברית וכל הספרים המגיהים אור ע"ד [על דעת] הציוניות 'הכתובים בעברית' ...³⁵

ראשי האגודה הציונית בעיר סאפי אף מביטים להפיץ את הרעיון לא רק בקהילתם הם, אלא בכל כרך וכרך במרוקו. הם חותמים את מכתבם בהעניקם להרצל את התואר 'נשיא הכבוד של האגודה הציונית בעיר סאפי',³⁶ והם מבקשים כי ישלח להם את תמונתו.

נרגש למקרא איגרת זו של הרצל למאיר בר-ששת וליעקב מרציאנו, מייסדי האגודה, את החומר שביקשו. זאת ועוד, באיגרת תשובתו מיום 19 ביולי 1903 הוא מביע את כמיהתו לייסודה של תנועה ציונית רבת היקף בצפון-אפריקה. לא זו בלבד, אלא שהוא מפציר בציוני מרוקו לשגר נציג לקונגרס הציוני השישי. וכך הוא כותב למאיר ברששת: 'אני מלא תקוה לתוצאות כנס כזה. לכן חשוב מאד שאתה או אחד מידידיך תבוא לבאזל'.³⁷

ראשי אגודת סאפי ממנצלים על-כך נבצר מהם ליטול חלק בקונגרס, אולם בזכר עם הבעת מחמאות, ברכות ואיחולי הצלחה להרצל, הם מוחים בתוקף כנגד תכנית אגודתה,³⁸ אשר על אודותיה שמעו בינתיים. מכתב אחרון זה מוכיח כי ראשי סאפי אכן קיבלו מידע מעודכן ביותר על המחלוקות בתנועה הציונית, וכי הם התנגדו עז למאוד לתכנית זו, שעוררה מחלוקת חריפה ביותר בקרב היהדות העולמית בכלל ובתנועה הציונית בפרט.

התעוררות ציונית זו, שחלה בערי החוף של מרוקו, השומרות על קשר עם העולם, התפשטה במהרה לערים שבתוך המדינה. הנה כי כן, בשנת 1908 מייסדים

נכבדיה ורבניה של העיר פאס את חברת 'חיבת ציון', אשר לה סניפים במכנאס ובכפרו.³⁹ ראשי חברה זו משגרים לראשי התנועה הציונית מכתב ראשון, ובו הם מאשרים כי התוודעו למטרותיה וכי ברצונם להצטרף אליה. נחום סוקולוב, אז מזכיר לשכת ההסתדרות הציונית, משיב: 'ההסתדרות הציונית מקבלת את האגודה "בידיים פרושות", "אחינו אתם, אחינו אתם!"⁴⁰ זאת ועוד, הוא מבקש מראשי 'חיבת ציון' מידע על מטרות האגודה שלהם, והוא מדגיש כי המצע הציוני מסתכם בהתלסות באזל, שהן: 'ההשתדלות להשיג בעד עם ישראל מקלט נכון ובטוח בארץ-ישראל'. נחום סוקולוב מביט גם לשלוח מסמכים על הציונות ומבקש מהם לפרט בפניו את התעודות המצויות ברשותם. מכתב זה יהיה נקודת מוצא להתכתבות ארוכת ימים – בעברית – בין נחום סוקולוב לבין ראשי האגודה הציונית בעיר פאס.

אגודות ציוניות נוספות תצאנה לאוויר העולם בערים אחרות במרוקו, לרבות מראקש,⁴¹ טנג'יר, אוג'דה ועוד.

ראויים לציון התפקידים הבכירים שתפסו הרבנים באגודות הציוניות השונות במרוקו, וגם בערים האחרות בצפון-אפריקה.⁴² למשל, בעיר מוגאדור כיהן הרב יוסף יפרגאן כמוזכ"ל אגודת 'שערי ציון'. כך היה בסאפי, במכנאס ובטנג'יר, אשר בהן ביהנו הרבנים המקומיים באותן משרות. בעיר פאס נטלו רבנים רבים חלק בניהול האגודה המקומית ובראשם ארבעה דיינים: רפאל אבן צור, שלמה אבן דנאן, וידאל הצרפתי ומתתיהו סיררו. בהקשר זה מעניין לציין כי לעומת מחויבות פעילה זו של הרבנות הצפון-אפריקנית נמצאה באירופה רבנות המתנגדת, בחלקה המכריע, לרעיון הציוני.

תופעה זו, המשוחפת לשלוש ארצות המגרב, תוסבר בכך שהרבנים ראו את התנועה הציונית כתנועה התואמת את תפיסתם הדתית והמסורתית, ולא דווקא כתנועה פוליטית בעיקרה. את ההוכחה לכך מספקת חברת 'חיבת ציון', שראתה בראשיתה של התנועה הציונית את נקודת המוצא לגאולה המשיחית. זוהי בעצם הסיבה אשר בעטיה הציעו ראשי התנועה הציונית, עוד בשנת 1910, לעמיתיהם בפאס, מכנאס וצפרו, להצטרף לפודציה של 'המזרחי', אשר האידיאולוגיה שלה קשורה קשר הדוק לדת 'ותואמת יותר, לדעתם, את השקפתם של הציונים המרוקנים'. חברת 'חיבת ציון' קיבלה את ההצעה, ולמן אותה עת קיימה התכתבות תדירה עם ראשי 'המזרחי'. ראשי פאס התקשו להשלים עם כך שתיתכן נוכחותם של אנשים 'המתנגדים בפומבי' לדעה כי יש 'להגן על דתנו הקדושה שלא ייעשה בתוך התנועה הציונית איזה דבר המתנגד לה' בקרב מגיני האידיאולוגיה הציונית. זאת ועוד, הם מצטעדים על הצורך לייסד תנועה כתנועת 'המזרחי' כדי להגן על השקפתם של הדתיים.

נוכל אפוא להסיק כי מ-1900 ועד לסוף מלחמת העולם הראשונה הונחו יסודותיה של פעילות ציונית רבת היקף בצפון-אפריקה. יחד עם זאת, במשך אותה תקופה

תפסן יהודי צפון-אפריקה את התנועה הציונית דרך הממד הדתי ולא דווקא כתנועת שחרוד לאומית. השקפתם זו עתידה להשתנוח למחרת מלחמת העולם הראשונה, כאשר מגיעים השליחים הציוניים ופורסים רשת רחבת היקף של פעולות בכל מרחבי ארצות המגרב.

2. הציונות במרוקו למחרת מלחמת העולם הראשונה ועמדתם של שלטונות צרפת לפני כינונו של הפרוטקטורט הצרפתי במרוקו, לא התערבו מעולם שלטונות מרוקו בחיי המלאח ולא בענייניהם האישיים של היהודים שחיו בו. הקהילות התארגנו כטוב בעיניהן. לכן הפעילות הציונית של ראשית המאה לא עורדה שום תשומת לב. קרוב לוודאי, כי שלטונות ארץ זו לא ידעו להבחין בין ההתרמות שהתדימו השד"רים, שהן מורשות על פי חוק, לבין התרומות של מנהג השקל. אולם עם כינונו של הפרוטקטורט, בשנת 1912, התייחסו הצרפתים בחשדנות להתפתחותה של הפעילות הציונית במרוקו. כך פנה קונסול צרפת בפאס לראשי האגודה הציונית בעיר והציע להם להתאחד עם כ"ח. מאותו יום התרופפה הפעילות כלשהו, כפי שמציין זאת יוסף ח' לוי, הממונה על האגודה הציונית בעיר פאס: 'למן אותו יום לא שמענו עוד על הציונות, שהדי מרכזית האנשים סברו שזו עוינת את מדיניות הממשלה'.⁴³

אולם מאז תום המלחמה, ניסה יוסף ח' לוי לארגן מחדש את התנועה. במקביל, ייסדה ההסתדרות הציונית העולמית כשנת 1919 מחלקה הממונה על הקשרים עם יהודי המזרח וארצות הים התיכון. משימתו של מנהלה, דוד פלורנטיין, היתה לאסוף מידע על המצב בארצות האלה. באיגרת שנשלחה ביום 25 ביולי לאגודת 'מגן דוד' שבעיר טנג'יר, הוא כותב:

... חובה נעימה היא לנו להחזיל אח איגרתנו בהודיענו לך, כי מרכז הארגון שלנו כאן ייסד מחלקה מיוחדת לכל הנושאים הקשורים בציונות בארצות המזרח והים התיכון. פעילות מיוחדת תונהג מהיום ואילך, כדי לספק אח מאווייהם של ידידינו שבמרוקו ובארצות אחרות, אשר בהן הערבית-יהודית הנה שפת הדיבור של אחינו, ועצם התחייה הלאומית טרם הופצה דיה. פירוש הדבר, כי נטיב להתעניין מאשר בימים עברו באגודתכם ובהפצתה של הציונות בעיר טנג'יר...⁴⁴

פעילות מוגברת זו שחלה למחרת מלחמת העולם הראשונה באה בעקבות הצהרת בלפור⁴⁵ ומיכומי סן-רמו,⁴⁶ שהביאו להתלהבות רבה בקרב הקהילות המרוקניות, אשר שרדה בהן אווירה משיחית וחבריהן התכוננו לעלות לארץ-ישראל. התלהבות זו מודגשת היטב במכתבים שנוסחו באגודה המקומית. י"ח לוי, ראש האגודה הציונית בערים פאס וצפרו, כתב בעניין זה:

אני מרשה לעצמי לדווח לך על המצב השורר בתנועה הציונית באזורנו. זה כשלוש שנים אני מקדיש את עצמי בלא ליאות למען תנועתנו בערים פאס, צפרו, מכנאס, רבאט ואוג'דה. גייסתי לפדדציה הציונית של צרפת מאוח חברים שהצטרפו לשורותיה. כמו כן מיניתי שליחים של הקרן הקיימת לישראל⁴⁷ ככל אותם היישובים, ולא חסכתי כל מאמץ כדי להגביר ולהרחיב את התעמולה באמצעות קונטרסים. למרבה המזל אני יכול לומר שמאמצי הוכתרו כמלוא ההצלחה. במרוצת אותה תקופה עלה כידי להפקיד אלפי פרנקים בבנק הלאומי שלנו, באמצעות משלחת הקרן הקיימת לישראל בפאריס. זאת, למרות הקשיים הרבים שאוכל לתארם לפניך אך לאחר שאנשום את האוויר המבוחר והמיטיב שלנו בארץ-ישראל.⁴⁸ בקיצור, אומר לך כי התעמולה מופעלת בכל התחומים. יש להצטער על כי אנו חסרים את החופש להתארגן בפדדציה וכי נבצר מאתנו להראות קכל עם ועולם כי אנו, יהודי מרוקו, אכן ראויים לשאח חואר זה...⁴⁹

כאותו מכתב, מתאר לוי את תנועת העלייה, המצויה בראשית דרכה, אך כבר במצב של עימות עם השלטונות הצרפתיים.

... ובכן, יש לדעת כי יהודי מרוקו, ברוכם, הוגים חיבה לציון. לו ניתן להם חופש הבחירה, כי אז תהיה ארץ זו לעזר רב לתנועתנו הלאומית. בלי הפרזה, ניתן לסמוך על חמישים-שישים אלף ציונים המהווים פוטנציאל של אלפי פרנקים מדי חודש בחודשו ... לאחרונה נסעתי לצפרו ... הדציתי בה מספר הרצאות קצרות, ונצלי את שעות התפילה כבתי הכנסה. האוכלוסייה כולה רגשה ונתרגשה, וכהרף עין מספר משפחות של נכבדים חיסלו את עסקיהן מיד עם עזיבתי כדי לעלות לארץ-ישראל. ומה עם הדרכונים? ... משנודע לו, לקרן הממונה על שירותי המרשם בעירנו, כי נכבדים בקהילה מתכוונים לעזוכ את העיר, הוא כיבד אותם בביקור והפציר בהם כי יזנחו את הרעיון. הוא הציג כפניהם את יוקר המחיייה הגבוה בארץ-ישראל ועוד כהנה וכהנה ... לבסוף, משנוכח לדעת שהחלטתם נחושה, הצליח לשכנעם כי ימתינו, עד אשר יעלו ארבעה הראשונים בלא שיתאוננו, לפני שיתחייבו ויסעו. והנה כי כן, אחם הארבעה הודשו להוציא את דרכוניהם, בעוד הם מפקידים כידינו של השלטון המקומי סכום של אלף פרנקים לכל משפחה, כערבות לכיסוי הוצאות הנסיעה, במקרה שיוזקקו העולים לשירותיה של הקונסוליה הצרפתית כדי לשוב למרוקו.⁵⁰ יוצא אפוא כי אדם מסכן, שיש בדשווחו אך אלפיים פרנק, ננית, לא יזכה בברכה לראות את ארץ אבותיו, משום שהוא נאלץ לשלם, טבין ותקילין, אלף פרנק כדמי נסיעה וכו'. על כן הוא נאלץ לחיות, כעל כורחו, בארץ הגלות, ומי שיש בידו אך דמי נסיעה ומעט יותר לצידה לדרך כטרם יחל להתפרנס מעבודתו, כפרה עליו!⁵¹

לבסוף, מבקש לוי מראשי התנועה הציונית, כי יאותו להתערב אצל השלטונות המקומיים כדי שיקלו על ההליכים המינהליים ויפתחו מתנה מעבר לעלייה בקובלנקה. אולם ב־1919 אוטר הגנרל ליוטה (Lyautey), הנציב הכללי במרוקו, את ייסודה של אגודה ציונית בעיר זו. ב־1923, כשהאגודה בפאס מתכוננת לארגן אספה כללית הפתוחה לכול, מקבל לוי מהסרן לה־גוול (Le Guevel), מפקד שירותי המרשם בעיר פאס, את האיגרת הזו:

אדוני,

צר לי להודיעך כי הממשלה המרוקנית עומדת כסירובה להעניק את ההרשאה, שבקשתה הוגשה לפני שנה, בעניין ייסודה של 'האגודה הציונית' בעיר פאס בשם 'קול המבשר'. הואל נא בטובך להעביר תוכן החלטה זו לחברי הוועד הזמני...⁵²

מתן האישור להקמת קבוצה ציונית בעיר פאס נדחה אפוא באופן רשמי, וההתלהבות שהתעוררה למחרת הצהרת בלפור צוננה במהרה בידי השלטונות הצרפתיים. לא יפלא אפוא, כי הללו גם אסרו, במהלך אותה שנה, כל התרמה לטובת התנועה הציונית. חוזר הנציבות הנושא את המספר 2843, מחודש יוני 1923, המאושר בחוזר מספר 55 מה־1 ביולי 1927, קובע כי –

ההתרמות למען אגודות ציוניות אסורות הן על כל שליח זר. אם תאושר התרמה מעין זו באופן יוצא דופן [במפורש בטקסט], כי אז יאספו נשיאי הקהילות היהודיות בכבודם ובעצמם, בו במקום ובאמצעי שידול אישיים, את הסכומים שנתרמו בידי בני דתם. כל התרומות ירוכזו אצל הגובדים של המועצות השונות והתרומות תימסרנה לידי המפקח על המוסדות היהודיים במרוקו. לאתר מכן הן תועברנה באמצעות הנציבות העליונה לידי קונסול צרפת בירושלים, שימסרן לגזבר האגודה הציונית שימונה באופן רשמי.⁵³

ב־1924 אסרה הנציבות העליונה את הפצתו של העיתון העולם, ביטאונה הרשמי של התנועה הציונית העולמית, במרחבי מרוקו. צעדים אלה של שלטונות הפרוטקטורט במרוקו היו מקור לפעילות נמרצת בהסתדרות הציונית העולמית. חיים וייצמן בכבודו ובעצמו התוודע לפרשה. המנהיג הסוציאליסטי הצרפתי, לאון בלום, והמשפטן דנה קאסין התערבו אף הם.⁵⁴ בעקבות זאת מבטיח להם שר החוץ הצרפתי כי יבטל את האיסור. אבל בשנת 1926 עדיין לא היתה ההסתדרות הציונית מוכרת רשמית במרוקו, אלא כחטיבה של הפדרציה הציונית הצרפתית. כיצד אפוא נסביר התנגדות זו מצד שלטונות הפרוטקטורט להקמתן של אגודות ציוניות במרוקו, כאשר באלג'יריה ובתוניסיה הם השלימו רשמית עם קיומה של תנועה ציונית?

למעשה, הקונסטלציה הפוליטית בכל אחת משלוש הארצות היתה שונה בתכלית השינוי. כידוע, התקשו מאוד הצרפתים לכפות את הפרוטקטורט שלהם על המרוקנים. חרף אשרורה של אמנת פאס, בחודש מארס 1912, לא השלימו המרוקנים מעולם עם הנוכחות הצרפתית. ביום האשרור הטריטוריה המרוקנית רחוקה היתה מלהיות כבושה כולה; נהפוך הוא. הצרפתים נתקלו בה בהתנגדות נחושה ומאורגנת. בשעה שאחרון השטחים נכבש אך ב־1934 (22 שנה לאחר תחיה הפרוטקטורט!), היו הזרמים הלאומניים שתבעו את העצמאות כבד מאורגנים.⁵⁵

באוסרה על הפעילות הציונית במרוקו, ניסתה אפוא צרפת להימנע מעימות עם הלאומנים המרוקנים אשר, לבד מהסוגיה של שעבוד ארצם, עקבו בתשומת לב אחד התפתחות הסכסוך הישראלי-ערבי בארץ-ישראל.

אולם למרות ההתנגדות להכרתה הרשמית במרוקו, ידעה פעילותה של התנועה הציונית התפתחות וגשוג הדאויים לציון. ב־1926, בשעה שהעיתון העולם עדיין אסור היה לפרסום, ראשי הציונות במרוקו, בסיועו של יוסף תורן, הוציאו לאור עיתון משלהם: 'לאונויר אילוסטרה' (*L'Avenir illustré*).⁵⁶ שתפקידו העיקרי היה להסביר את האידיאולוגיה הציונית ולדווח על בעיות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל ועל התקדמותה. חובדות ועיתונים, שמקודם בצרפת ובתוניסיה בעיקר, הופצו בשכונות היהודיות השונות. העיתונות היהודית בכללותה עתידה לשחק תפקיד ראשון במעלה בהפצתה של האידיאולוגיה הציונית במרוקו ובתוניסיה.⁵⁷

התנועה הציונית במרוקו הצליחה לארגן את כל פעולותיה: השקל נתרם בתדירות, מרצים פקדו את הקהילות היהודיות, ואילו הסיקור התפרסם ב'לאונויר אילוסטרה'. כמו כן התנהלו בתירות של הנציג לקונגרסים הציוניים השונים,⁵⁸ ונוצרו מגעים עם הקהילות היהודיות שבארץ-ישראל, בזכות מסעות המאורגנים בידי הפדרציה הציונית.⁵⁹

בין השנים 1936–1940 התקיים, ביוזמתו של יוסף תורן, מדי שנה בשנה כינוס לאומי של הציונים במרוקו, בהשתתפות נציגים רבים המייצגים את הקהילות המקומיות.⁶⁰

אולם מלחמת העולם השנייה גרדה ניתוק גמור ביחסים שבין יהודי צפון-אפריקה לבין התנועה הציונית. בעקבות המלחמה חלה האטה רבה בפעילות הציונית בשלוש ארצות המגרב. רק עם פלישתן של בעלות הברית לחופי צפון-אפריקה בשנת 1942 התחדשו המגעים והפעילות, ובמקביל החלה גם עלייה הדרגתית של יהודי צפון-אפריקה.

3. ממלחמת העולם השנייה עד לעצמאותה של מרוקו
השמדתן של הקהילות היהודיות באירופה במהלך מלחמת העולם השנייה הוליכה את ראשי הסוכנות היהודית והמועצה הלאומית לערוך מפקד בקרב המאגר האנושי

בארצות המגרב, שיהווה עתודה להשתתפות במאבק לעצמאותה של מדינת ישראל.⁶¹ עוד בשנת 1943 הגיעו שליחים לצפון-אפריקה כדי לגייס את הלוחמים הפוטנציאליים. בחודש אוקטובר של אותה שנה הגיעו לתוניס שלושה שליחים כנציגיה של תנועת הנוער 'החלוץ': י' כהן, א' פרידמן ונ' בר-גורא. הם יצרו קשר עם תנועת הנוער 'צעירי ציון', שהוקמה בעיר זה לא כבר. שנה לאחר ביקורם עלתה קבוצה ראשונה לארץ-ישראל והתיישבה בקיבוץ בית-אורון.⁶² באפריל 1945 הצטרפה אליהם קבוצה שנייה, ובנובמבר 1945 התארגנה חבורה גדולה של תוניסאים צעירים, המשתייכים לזרמים הציונים השונים, והתגייסה אף היא לשורותיה של ה'הגנה'. במשך שלוש השנים הללו עתידות להתגבר ולהתפתח תנועות מכל הזרמים, ובאפריל 1945 הקימו צעירים וצעירות את תנועת 'בני עקיבא' בתוניס.⁶³ אותן הקבוצות שהסתפקו בעבר באיסוף תרומות השקל ובהפצת תוברות ציוניות בקרב האוכלוסייה בתנו מחדש את מטרותיהן, והפנו את מאמציהן לגיוס מועמדים לעלייה.

התעניינות זו, ההולכת וגדלה, בעלייה התפשטה במהרה גם למרוקו ולאג'יריה. ב-1945 חידשו האגודות הציוניות שבמרוקו את פעילותן, בעיקר ככל הקשור לחינוך הנוער ולהנחלת הלשון העברית. נפתחו תוגים רבים ללימוד ולהפצה של השפה העברית. בעיר קזבלנקה נפתחו שלושה מרכזים: 'מגן-דוד', 'חובבי השפה' ו'קרל נטר'. בפאס נפתח מרכז המכונה 'מועדון הרצל', בצפרו - 'ביאליק' ובמכנאס - 'בן-יהודה'. באמצעות אותם מרכזים עתידה להתפתח פעילות אינטנסיבית לקראת עלייה. בד בבד עם הכשרת הנוער פעלו שליחי הסוכנות היהודית לקידום העלייה בשיטתיות מרבית בכל הקהילות, בלי לפסוח על קהילות הרי האטלס.

בשנת 1947 התאספו ראשי האגודות השונות בפעם הראשונה במחנה הנמצא כ-200 קילומטר מאלג'יר. המתנה הוכן לקבלת פניהם של העולים החדשים לעתיד, להכשרתם לקראת העלייה ולגיוס הצעירים לשורות ה'הגנה'. א' פרידמן ביקש מראשי הסוכנות היהודית שבפאריס, כי ישלחו אניות להכנת העלייה ההמונית. ראשי מחלקת העלייה שלחו משום מה אנייה אחת בלבד. כשהם בזים לסכנות, חצו יהודי מרוקו ותוניסיה בחשאי את הגבולות ופנו לעבר המחנה. ב-10 במאי 1947 הטילה האנייה 'אנל' עוגן מול חופי אלג'יריה, ו-400 יהודים עלו על סיפונה להפלגת העלייה ההמונית הראשונה. האנייה - שזכתה לרגל המאורע לשם 'יהודה הלוי'⁶⁴ - הגיעה לחופי ארץ-ישראל ב-31 במאי 1947. הבריטים עצרו אותה והפנו את הנוסעים לעבר האי קפריסין, מעשה המבטא את התנגדותם הנחושה לעלייה בלתי-לגלית. ב-16 ביולי 1947 הפליגה מאלג'יר לארץ-ישראל אנייה שנייה, 'הדוציאנה', ועל סיפונה 411 עולים. בלב ים הפכה האנייה לשיבת ציון, אך היא ידעה גורל דומה לזה של קודמתה. ב-28 ביולי יירטו אותה המשחתות של הצי הבריטי במימיה של ארץ-ישראל ונוסעיה הועברו לאחד המחנות בקפריסין, שם נכלאו עד עצם הכרזתה של מדינת ישראל, ב-15 במאי 1948.

ב-5 בדצמבר הגיעה לאלג'יר ספינה שלישית אך היא התגלתה בידי משמר החופים האלג'ירי. אף על פי כן מאה איש ואישה הצליחו לעלות על סיפונה. מאות אחדים נעצרו והמחנה נסגר.⁶⁵

אכן, בין השנים 1919-1948, כל תקופת המנדט הבריטי בארץ-ישראל, היתה העלייה מצפון-אפריקה זניחה ומבוטלת. במהלך תקופה זו עלו לארץ-ישראל 994 אנשים שנולדו בצפון-אפריקה: בין 1919 ל-1923 - 0.2% מכלל העלייה שהגיעה בעיקר ממזרח-אירופה; בין 1932 ל-1938 - 0.1%; בין 1939 ל-1945 - 0.3% ובין 1946 ל-14 במאי 1948 - 1.1%.⁶⁶

העלייה האינטנסיבית מאירופה במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-20 נבעה מן הפוגרומים והמהפכה ברוסיה, ומהרדיפות אשר מהן סבלו יהודי פולין, רומניה, גרמניה ואוסטריה. העדר עלייה מארצות המגרב באותה תקופה מוסבר במניעים פוליטיים המוכנים מאליהם, ובראש ובראשונה עוינות השלטונות הצרפתיים, שישבו בארצות המגרב. גם ההסתדרות הציונית לא עודדה כלל ועיקר את עלייתם של יהודי המגרב. האמת תיאמר, הכמיהה הספונטנית לעלייה, שנולדה למחרת הכרזתה של הצהרת בלפור, הביאה את ראש האגודה הציונית בעיר מוגאדור לפנות לקונסוליה הבריטית בעיר כדי להשיג בה אשרות כניסה לארץ-ישראל עבור כל היהודים המבקשים לעלות. אלא שההסתדרות הציונית לא נעתרה לבקשתם.⁶⁷ בהיות הכניסה לארץ-ישראל שמורה ונצורה ואשרות הכניסה נדירות ומחולקות בקמצנות, על פי כושר הקליטה הכלכלי של הארץ, קבוצות רבות אף חזרו כלעומת שבאו. תקנות העלייה שכפו שלטונות המנדט הבריטי על היישוב מסבירות אפוא בחלקן את המספר הזניח של יהודי ארצות המגרב, שהגיעו לארץ-ישראל לפני 1948. רצוי גם לזכור כי מאז 1933 שריינה הסוכנות היהודית בעצמה את אשרות הכניסה, והן חולקו לאלה שניתן להצילם מידי הנאצים, ובתום המלחמה, לניצולי מחנות ההשמדה.⁶⁸

זאת ועוד, במהלך שנות ה-20 ההסתדרות הציונית העולמית עודדה אמנם את הפעילות הציונית במרוקו אך למעשה מיתנה את קצב העלייה ממנה. הארכיון הציוני המרכזי בירושלים כולל תלונות למכביה מצד ראשי הציונים בארצות המגרב, תלונות המתייחסות למיעוטם של אנשורי העלייה (סרטיפיקטים) שהוקצו להם. בתשובה שהופנתה לאגודה הציונית בעיר פאס ביום 14 בדצמבר 1920, כחבה ההסתדרות הציונית:

כידוע לכם, על סמך התקנות החדשות בעניין העלייה לארץ-ישראל, זכאית ההסתדרות הציונית להמליץ על מספר גדול של מועמדים לעלייה לארץ-ישראל. כמו כן, אנשים בעלי יכולת קיום בארץ זו רשאים להשיג את אשרותם הישר אצל הקונסולים הבריטים במקום, בלא צורך בהתערבות ההסתדרות הציונית. עם זאת, אנו רואים לעצמנו חובה לציין לפניכם, כי המצב הכלכלי

הנוכחי אינו מאפשר פרנסה, לפחות לאתר תקופת השהות הראשונה. בימינו אלה, אנו עדים לחוסר מקומות עבודה ודיור בארץ-ישראל בשל עלייתם של מספר רב של עולים במהלך החודשים האחרונים, עלייה שהארץ לא היתה מוכנה לה לגמרי, בעטיה של תקופת כיבוש ממושכת, שאך לאחרונה הגיעה לקצה.⁶⁹

הגבלות אלה הוסרו עם הקמתה של מדינת ישראל, בשנת 1948: למן הכרזתה, נאלצה המדינה הצעירה לקבל את פניהם של עולים רבים מכל פוזרות תבל, וביניהם גם רבבות יהודים מצפון-אפריקה.

הקמת המדינה אכן עוררה התלהבות רבה בקרב היהודים המרוקנים, המועמדים לעלייה המונית. לנוכח התלהבות זו נאלץ מוחמד החמישי, סולטן מרוקו, להתערב ב-23 במאי 1948, יום שבו הפציר ביהודים להימנע מכל פעילות ציונית ובמוסלמים שלא יבצעו כל מעשה שיהיה בו כדי להפריע לסדר הציבורי; הוא אמר כי:

... לערבים אין כל כוונה פסולה כלפי היהודים, ואין הם מתייחסים אליהם כאל אויבים ... לכן, אני פוקד בזה על כל נתיני המוסלמים, שלא ייגררו אחר מעשיהם של היהודים כנגד אחיהם הערבים בארץ-ישראל ולא יבצעו, חלילה, כל מעשה שיש בו כדי להפריע לסדר ולביטחון הציבוריים. עליהם לדעת, כי היהודים המרוקנים יושבים זה דורות רבים בארצנו, שהיטיבה להציע להם מגן ומחסה, ובה זכו לקבלת פנים לבבית ... כמו כן פוקד אנוכי על כל נתיני היהודים, שלא ידחיקו מלבם את העובדה, שהם מרוקנים, החיים תחת חסותי, וכי הם מצאו בנו בהזדמנויות רבות את הטובים במגינים על האינטרסים והזכויות שלהם ... בטוחני כי כולכם ללא יוצא מן הכלל, אורחים מרוקנים, תיענו בחיוב לקריאתי זו ותנהגו כפי רצוני, כדי שהסדר הציבורי יכובד ויקום במולדתנו היקרה...⁷⁰

חרף התבונה שבאיגרת זו פרצו במחוז אוג'דה מהומות, שהביאו לכ-40 הרוגים יהודים. מאורעות אלה התחוללו באוג'דה, מקום מעבר משוער של מתנדבים יהודים מרוקנים בדרכם לישראל.

בין ה-15 במאי 1948 ל-31 בדצמבר 1951 עזבו שלושים אלף יהודים את מרוקו בדרכם למדינה החדשה. אולם בין 1952 ל-1954 הסתמנה ירידה משמעותית בממדי העלייה, אולי בשל המדיניות הסלקטיבית, שאימצה לעצמה ממשלת ישראל. ב-15 במאי 1950, לנוכח שטף העולים שבא למחרת הקמתה של מדינת ישראל, מונתה ועדת תיאום משותפת לממשלה ולסוכנות היהודית, כדי לאחד את התכניות ואת ההישגים בתחום העלייה והקליטה בכלל, ובהתיישבות החקלאית בפרט. על ועדה זו הוטל, בין היתר, לקבוע את מכסות העולים בהתחשב בצורך להגביר את העלייה מאותן הארצות, אשר בהן עמדו הקהילות היהודיות מול איומי רדיפות. ב-1950

נמצא פוטנציאל העלייה בעיקר בצפון-אפריקה, שהדי המסות הגדולות של מזרח-אירופה ויהודי המזרח האיסלאמי עלו והתיישבו בארץ זה כבר. אלפי יהודים צפון-אפריקנים אכן הגישו בקשות לעלייה לישראל. אליעזר קפלן, או שר האוצר, התנגד לעלייה מצפון-אפריקה לישראל, בטענה כי רק 15% מיהודי צפון-אפריקה שעלו ארצה נמצאו בשכבת גיל שבין 17 ל-40 שנה, וכי 85% היו קשישים וחולים. אולם דוד בן-גוריון, ראש הממשלה, התנגד באופן נמרץ וחד-משמעי למדיניות הסלקטיבית. בהסתמכו על נתונים שסופקו לו בידי מטכ"ל צה"ל, הוא הכריז כי 'החיילים בני צפון-אפריקה, הם תומר אנושי מעולה והם מאיישים כשמונים אחוז מכלל חיילי החי"ר בצבא'.⁷¹

הנימוקים שהעלה שר האוצר הסתמכו, למעשה, על דו"חות שהוכנו בידי אדיה גלבלום, עיתונאי בהארץ. הלה בילה תודש ימים במתנות קפדיסין, שבהם נכלאו העולים שניסו להגיע לחופי ארץ-ישראל בדרך בלתי-לגלית. בסדרת מאמרים שנכתבו בשנת 1949, הוא תיאר את האווירה באותם מחנות. בדברו על יהודי מרוקו, חקף אותם העיתונאי במלים חריפות ויצר אווירה עוינת לחלוטין. במאמר שהופיע ב-22 במרס 1949 בהארץ כתב אדיה גלבלום בין השאר:

זו היא עליית-גזע שלא ידענו עדיין כמוהו בארץ. לפנינו עם שהפרימיטיביות שלו היא שיא. דרגת השכלתם של יהודים אלה גובלת בבורות מוחלטת וזמור עוד יותר חוסר הכשרון שלהם לקלוט כל דבר רוחני. בדרך כלל, הם עולים אך כמעט על הדרגה הכללית של התושבים הערבים, הכושים והברברים במקומותיהם. בכל אופן, זוהי דרגה נמוכה עוד יותר ממה שידענו אצל ערביי ארץ-ישראל.

בניגוד לתמינים, הללו נעדרים שורשים ביהדות. לעומת זאת הם נתונים לגמרי למשחק האינסטינקטים הפרימיטיביים שלהם. בפינות מגוריהם של האפריקנים, תמצא את הזוהמה, משחק הקלפים בכסף, שתיה לשכרות וזנות. רבים מהם מוכי מתלות עיניים רציניות, מתלות עוד ומין. כל זה בלי להזכיר פריצות וגניבות. אלמנט א-סוציאלי זה, אין דבר בטוח מפניו ואין מנעול סוגר משהו ברצינות. מעל לכל אלה, קיימת עובדה יסודית תמורה לא פחות והיא - מחסור בכל נתונים להסתגלות לחיי הארץ ובראש וראשונה - עצלות כרונית ושנאת העבודה ...

כל מי שמידת אחריות כלשהי בו, צריך לא להתבייש ולא להיות מוגלבל ולהסתכל בפרצופה של הבעיה, על כל משמעותה... הנתנו את דעתנו על כך, מה יקרה למדינה זו, אם זו תהיה אוכלוסייתה? והרי ביום מן הימים, תתווסף עליהם עליית יהודי ארצות ערב. מה יהיו פני מדינת ישראל ורמתה, עם אוכלוסיות כאלה?⁷²

אמירות אלה הופצו בעיתונות הישראלית, כאשר אוכלוסיית יהודי ארצות

המגרב לא עלתה על 18,000 נפש. דעות קדומות אלה הופצו במהרה, והיהודי המרוקני תואר כ'עצלן ופושע', ואילו הביטוי 'מרוקו סכין' יהפוך לכינויים הקריקטוריסטי, לאות קין למשך זמן ממושך.

הביקורת שהובעה כנגד העלייה ההמונית של יהודי מרוקו מזה והמשבר הכלכלי מזה האיצו את ועדת התיאום המשותפת לממשלה ולסוכנות היהודית לאמץ לעצמה מדיניות סלקטיבית כלפי העולים בכוח. ואלה הקורים שגיבשה:⁷³

1. העלייה מארצות אשר יש בהן סיכון ואיום מדי לקהילה היהודית, או שהזכות לעלייה עלולה להישלל ממנה, תימשך כבעבר.
2. יהודים שאינם מקשים את עזרתה של הסוכנות היהודית לכיסוי דמי נסיעתם וקליטתם יוסיפו להתקבל בלא כל הגבלה. כל יהודי רשאי לבקש אשרת כניסה בקונסוליה הישראלית, ולאחר שימלא אחר הדרישות המתחייבות, יוכל לעלות ארצה.

3. בארצות שאין בהן סכנה מידית תהיה עליית היהודים הנזקקים לעזרתה של הסוכנות היהודית כפופה למספר עקרונות. העולים ימוינו בדרך זו:

א. 80% מן העולים מארצות אלה ייבחרו אם מתוך עליית הנוער ותנועות הנוער החלוציות ואם מתוך אלה היכולים להתיישב במגזר החקלאי. יתקבלו גם בעלי מקצוע עד גיל 35 ובעלי משפחות שגילים לא עולה על גיל זה.

ב. על כל מועמד שייבחר להתחייב בכתב לעבודה חקלאית לתקופה של שנתיים לפחות.

ג. אשרת העלייה תוענק אך ורק לאחר בדיקה רפואית, שתיערך בידי רופא ישראלי.

ד. רק 20% מכלל העולים יתקבלו לאחר גיל 35 שנה, זאת בתנאי שראש המשפחה כשיר מבחינה פיסית לעבודה, אלא אם כן יטופל בידי קרובי משפחה בארץ.

ה. במקרה כזה תוענק אשרת העלייה הלכה למעשה רק על סמך ההוכחה כי קרובי משפחה אלה בארץ אכן נכונים לקחת על עצמם את הטיפול באורחיהם, וכי יש באפשרותם לעשות זאת.

צעדים אלה, שיושמו הלכה למעשה עוד בשנת 1952, נועדו להאט את קצב העלייה לארץ; הנימוק הרשמי היה לאפשר לכלכלת המדינה 'לנשום' לאחר שטף העלייה ההמונית של השנים 1948-1951.

למעשה עתידים צעדים אלה להשהות לזמן מה את העלייה בכלל, ובאופן עקיף לגרום לסגירת השער בפני יהודי צפון-אפריקה. אלא שהסעיפים 1 ו-2 לא התייחסו אליהם כלל, שהרי לא נחשבו מאוימים באופן פסי, לעומת זאת נחשפו להגבלותיו החמורות של סעיף 3.

זאת לדעת, צעדים אלה לא מצאו חן כלל ועיקר בעיני אחדים מראשי העלייה בארץ. ד"ר יצחק רפאל, אז יו"ר מחלקת העלייה, התנגד להם. לעומתו הגן עליהם

ד"ר חיים שיבא נמרצות. כנציג רשמי של משרד הבריאות בוועדת התיאום הוא התקיף תדירות את ד"ר רפאל והאשים אותו כי מטרתו 'להשיג הישגים מספריים', בלי להתחשב בכושר הקליטה של מדינת ישראל.

יהודי צפון-אפריקה זעפו על הצעדים הללו אשר, יש להודות, צמצמו במידה ניכרת את ממדי העלייה המגרבית. יתרה מזאת, בשנת 1952 שבו 1130 יהודים מהארץ למרוקו, כשהם מתאדים את 'האפליה העדתית, הקיפוח והיחס המשפיל', שלהם היו נתונים.⁷⁴

לצעדים הללו היו גם השלכות ישירות על עלייתם של הצעירים: ההורים התנגדו נמרצות לעליית ילדיהם, שהרי לא אופשרה עלייתם הם. זאת ועוד, הורים בני 35 ומעלה, שילדיהם נמצאו כבר בארץ, אף ביקשו את שובם של ילדיהם, אם לא יתממשו סיכויי עלייתם הם.

צעדיו הסלקטיביים של חיים שיבא זכו במהרה לתמיכתו של נחום גולדמן.⁷⁵ במהלך ישיבה של חברי ההנהלה של הסוכנות היהודית, בחודש יולי 1951, שהוקדשה לקשיי הקליטה של העולה, הציע הלה, לטובתה של מדינת ישראל, 'להחזיר 100 אלף יהודים מארצות ערב לארצות מוצאם'. הצעה זו הכחה בתדהמה את חברי ההנהלה, ובעקבות הלחץ שהפעיל יצחק רפאל הסיר נחום גולדמן את הצעתו.⁷⁶

התגברות פעילותם של הלאומנים בארצות המגרב הדאיגה במידה הולכת וגוברת את שליחי העלייה במרוקו, מה שהביא את ממשלת ישראל להתחשב במאורעות ולהגמיש בהתאם את מדיניותה כלפי העלייה. כשלב ראשון פונו כפרי האטלס. תושביהם, שהוגדרו כמסוגלים לבצע עבודות חקלאיות, הופנו ישירות אל אזורי ההתיישבות. בשלב זה ניתנה עדיפות למשפחות שהביעו נכונות להתיישב במושבים. בהמשך, כאשר המצב הפנימי כמגרב לא אפשר עוד עריכת סלקציה, נפחתו שערי העלייה לכול. אז הפליגו הספינות והעולים בהן נשלחו מי לכפר מי לעיירות הפיתוח. אלפי עולים הופנו אל מרחבי הנגב, לאזורים צחיחים, חסרי כל תשתית פיתוח.

הנה כי כן, מכלל 61,295 עולים שהגיעו מן המגרב בשנים 1955-1956 רוב דוברים מוצאם ממרוקו. כל נשכת כי מספר זה היווה יותר מ-80% מכלל העלייה.

4. מעצמאותה של מרוקו ועד 1970

בימים שלאחר עצמאותה של מרוקו, בחודש מארס 1956, עמדה סוגיית עתידה של יהדות מרוקו במוקד הדיונים בקונגרס הציוני הכ"ד, שהתכנס בירושלים בין ה-24 באפריל ל-7 במאי 1956. ב-11 ביוני באותה שנה ציוותה ממשלת מרוקו על פירוקו של ארגון 'קדימה', אשר ארגן באופן רשמי, ממקום מושבו בקזבלנקה, את עלייתם של היהודים. כעשרים שליחים ישראליים גורשו ממרוקו, ומאותו תאריך נעשתה העלייה לישראל במתחרת. כשלב ראשון סיפקו ראשי העלייה דרכונים מזויפים

לעולים, ובכך הבטיחו שטף עלייה סדיר של כ-500 עולים מדי תודש בחודשו. המועמדים לעלייה מדרום מרוקו, לרבות יהודי הרי האטלס, שהיו מבודדים מבחינה גיאוגרפית, וזכו לעדיפות ראשונה. הם קובצו כאופן ארעי במראקש ובמכנאס טרם העברתם בחסות החשכה לקזבלנקה או לסנג'יר ומשם לארץ, דרך מתנה ארנאס שבעיר מרסיי. אולם כמחרה שינו ראשי העלייה את שיטותיהם להעלאה חשאית של יהודי מרוקו. הערים סנג'יר,⁷⁷ סיאוסה ומליה (Méliilla), המצויות תחת שלטון ספרדי, הפכו למרכזי מעבר. העולים, שהגיעו לנמלים הללו לאחר שחצו את הרי הגבול, הוסעו על גבי סירות קטנות לגיברלטר, אשר בה הקימה הסוכנות היהודית מחנה מעבר.⁷⁸

העלייה המתרחשת ממרוקו לישראל נמשכה שלוש שנים בזכות שיתוף הפעולה של שלטונות ספרד בסיאוסה ובמלייה ובזכות הסיוע הכריטי בגיברלטר. אולם תקופה זו עתידה להסתיים במאורע טרגי. בליל ה-10 באפריל 1961 טבעה האונייה 'אגו' (le Pisces), ועל סיפונה 43 איש ואישה, במהלך הפלגתה ה-13. האסון היכה בתדהמה את הקהילה היהודית המרוקנית ואת יהדות העולם.⁷⁹

מ-1961 השתפר המצב בזכות הלחץ שהופעל בידי מוסדות בינלאומיים, לרבות יהודי ארצות-הברית. מלך מרוקו ויתר על מדיניות ההגבלות שלו, והעלייה לישראל החלה שוב בקצב מוגבר.

בי-25 בפברואר 1961 נפטר מוחמד החמישי ובנו, חסן השני, שירשו, לא ביטל את התלטות אביו. העלייה נמשכה אפוא כדיסקרטיית, שהרי רשמית ישראל לא היתה מעולם יעדו הגלוי של המסע. מדיניות זו הבטיחה החל משנת 1961 זרם עלייה מוגבר של יהודי מרוקו לישראל.

בין השנים 1961-1964, עזבו 113,847 יהודים את ארצות המגרב ועלו לישראל: 85% מתוכם היו ממוצא מרוקני.⁸⁰

לעומת זאת, השנים 1965-1966 ידעו האטה ניכרת בעלייתם של יהודי צפון-אפריקה לישראל. 15,000 איש בלבד הגיעו ארצה במרוצת אותן השנים. אולם הסכסוך הישראלי-ערבי והזאגות הקשורות לעתידן של הקהילות היהודיות בארצות המגרב עוררו מודעות יוצאת דופן בקרב היהודים שעדיין נותרו בצפון-אפריקה. גל עלייה מתודש יירשם שוב עם סיום מלחמת ששת הימים.

הערות

1. J. Tedghi, 'Les Juifs d'Afrique du Nord en Israël, 1967-1985: évolution socio-politique', Thèse de doctorat, Paris VIII-Inalco 1987
2. D. Bensimon, *Immigrants d'Afrique du Nord en Israël*, Paris 1970, pp. 45-102

3. נזכיר גם את עבודתו של: E. Coidan, *Le sionisme au Maroc: Contribution à l'étude du judaïsme au Maroc*, Rabat 1946

4. עיין בין היתר: מ' אביטכול, 'הפעילות הציונית בצפון אפריקה', פעמים, ב (1979), עמ' 65-91 [להלן: אביטכול]; צ' יהודה, 'הארגון הציוני במרוקו בשנים 1900-1948', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1981; E. Benarroch, 'La France: 1897-1956', Thèse de doctorat, Aix-en-Provence 1984

5. חלק מהמסמכים הללו, בין היתר אלה שנכתבו בצרפתית ובאנגלית בשנים 1919-1926, פורסמו בידי: D. Bensimon, in: *Michaël*, V (1978), pp. 17-80 [להלן: בנסימון].

6. על השירה היהודית במרוקו, עיין: H. Zafrani, *Poésie juive en Occident musulman*, Paris 1977

7. שלמה בן יהודה הגאון (אלפאסי) כיהן כראש ישיבה בארץ-ישראל מ-1028 עד 1051, האנציקלופדיה העברית, לא, תל-אביב תשל"ט, עמ' 990.

8. המונח העברי 'מערב' מצוין הן את מרוקו הן את ארצות המגרב בכללותן.

9. עיין: צ' זילנאי, 'היהודים המערביים כחלוצי היישוב בארץ', בתוך: אוצר יהודי ספרד, ירושלים 1963, עמ' 183-190.

10. א' יערי, שליחי ארץ-ישראל לדורותיהם, ירושלים 1941. היחסים בין יהדות צפון-אפריקה לבין יהודי ארץ-ישראל זוכים למקום נרחב בתיכור זה.

11. האר"י: רבי יצחק לוריא אשכנזי, מלומד דגול של הקבלה (1534-1572).

12. עיין: א' יערי (לעיל, הערה 10), עמ' 188-198, 202, 207; וכן: י"מ טולידנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 105-151; על אודות העלייה ממרוקו בין המאה השש-עשרה ותחילת המאה העשרים, עיין: ה' טולידנו, 'יהדות מרוקו ויישוב ארץ-ישראל', בתוך: מ' זהרי ואחרים (עורבים), הנות עברית בארצות האימלאם, ירושלים 1981, עמ' 228-252.

13. משה בסולה, ממוצא איטלקי, ביקר בעיר זו ב-1522. סיכום מסעו בארץ-ישראל פורסם בידי יצחק כן-צבי בשנת 1938 תחת הכותרת: 'מסעותיו של רבי משה בסולה כישבאל'.

14. דמז ליהודים שהגיעו אחרי גירוש ספרד.

15. הוא מחברו, בין היתר, של תדגום התנ"ך לערבית-יהודית. ראה בעניין זה: H. Zafrani, *Littératures populaires en Occident musulman*, Paris 1980, pp. 33-34

16. א' בן מ' אזולאי הנו מחברם של פרסומים רבים. ראה: י' בן-נאים, מלכי רבנו, ירושלים תשל"ה, עמ' 10 ד.

17. הוא גם מחברם של פרסומים רבים, ראה: ח"ד אזולאי, שם הגדולים, וינה-ירושלים 1970, עמ' 44.

18. ראה מאמרו של י' קלוזנר, 'הרב יהודה ביבס, אחד ממכשרי מדינת ישראל', בתוך: מ' כהן, פרקים בתולדות ארץ-ישראל, א, תל-אביב 1981, עמ' 135-137.

19. ראשי התיבות של דוד בן-שמעון.

20. באשר לכלל הרבנים הללו, עיין בן-נאים, עמ' 79 ד, 10 ד, 34, 26; ראה גם: ה' טולידנו, 'יהדות מרוקו' (לעיל, הערה 12), עמ' 230. כל נשכח כי החקיימה התכתבות החל בשנת 1700 בין רבני מרוקו לבין הרבנים שעלו זה לא כבר לארץ-ישראל. בעניין זה ראה: מ' בניהו, 'לתולדות קשריהם של יהודי מרוקו עם ארץ-ישראל', סיני, לה (1954), עמ' 317-340.

21. ראה יערי (לעיל, הערה 10), עמ' 516-630; 639-660.

22. תדגי, לעיל הערה 1: J. Bahat, '20 siècles de la vie juive en Terre Sainte', *The Israel Economist*, p. 63.

23. א' אנקווא, כרם חמר, ב: ספר החקנות להכמי וגאוני המערב, ליוורנו 1871. נרפס מחדש, ירושלים 1977, תקנה 42, עמ' 32.

24. שם, תקנה 155, עמ' 45-74. אין זו אלא זוגמה בלבד. נפנה את הקורא למספר החלטות רבניות, שנתקבלו במשך הדורות, המדגישות כולן את הקשר הזה. עיין: שם, תקנה 137, עמ' 25 א: י' אבן צור, משפס וצרכה כיעקב, א, אלכסנדריה 1895, עמ' 44 א, 45 א, 100 א; ד' עובדיה, קהילת צפרו, כרך א, ירושלים 1970, עמ' 85-88. כרך ב, ירושלים 1975, עמ' 485.

25. ה' טולידנו, 'יהדות מרוקו' (לעיל, הערה 12), עמ' 230.

26. על תולדות הקהילה המגרבית בירושלים ראה בין היתר: ש' זיו, 'חעודות חדשות לתולדות המערבים בירושלים', בתוך: מ' פרידמן, י' בן-ציון, וי' טובי (עורכים), פרקים בתולדות היישוב בירושלים, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 127-147. על הוויכוחים בין הקהילות השונות בירושלים ראה בין היתר: י' גולדמן, 'קהל עדת המערבים ומתלוקתם עם הספרדים', האסיף, ד (1928), עמ' 86-90; י' קניאל, 'מאבקים ארגוניים וכלכליים בין העדות בירושלים במאה העשרים', בתוך: פרקים בתולדות היישוב בירושלים, א, עמ' 97-125; מ"ד גאון, 'משה מונטיפיורי ודאגתו לגורל בני עדת היהודים המערביים בירושלים', מנחה לאברהם, ירושלים 1919, עמ' 176-182; מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה ה-19, 1777-1917, ירושלים 1978.

27. י' צבי, מצוטט בידי ה' טולידנו, 'יהדות מרוקו' (לעיל, הערה 12), עמ' 242.

28. על תולדות הציונות, עיין בין היתר: W. Laqueur, *Histoire du sionisme*, Paris 1973; I. Cohen, *Le mouvement sioniste*, Paris 1946.

29. *Protocole du IVème congrès sioniste*, London, 1900, pp. 96-110.

30. על הקשרים בין הקהילה היהודית של אצווירה והיהדות האנגלית, ראה: J. L. Miegé, *Le Maroc et l'Europe: 1830-1894*, Paris 1961-1964, 4 vols.; D. Corcos, *Studies in the History of the Jews of Morocco*, Jerusalem 1976; M. Abitbol, *Témoins et acteurs; les Corcos et l'histoire du Maroc*

contemporain, Jérusalem 1977; שרוטר, 'יהדות אנגליה וקהילת אצווירה', פעמים, יז (1983), עמ' 5-35.

31. צ' יהודה, 'הפעילות הציונית במרוקו ערב הפרוטקטוראט', בתוך: מ' אביטבול (עורך), יהרות צפון אפריקה כמאות י"ט, כ: עיונים בתולדותיה, בתרבותה וכחברתה, ירושלים 1980, עמ' צו-קח [להלן: יהודה].

32. שם, עמ' צח.

33. מדובר בו"ר י' ברליובסקי, שהשלים את חוק לימודיו בצרפת והחיישב לאחר מכן בעיר טטואן. ראה יהודה (לעיל, הערה 31), עמ' צח.

34. שם, עמ' ק.

35. ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ], Z I/343, מצוטט לפי אביטבול (לעיל, הערה 4).

36. המונחים בתובים בעברית באיגרת ומחורגמים לצרפתית.

37. יהודה (לעיל, הערה 31), עמ' קא-קב.

38. איגרת מה-19 באוגוסט 1903. בעת שיחותיו עם נציגי המעצמות קיבל הרצל מספר הצעות להקמת מדינה יהודית בכל מקום אחר מלבד ארץ-ישראל. ברוח זו הציעה לו ממשלת בריטניה להקים מושבה יהודית באוגנדה. ההצעה נדחתה על הסף בקונגרס הציוני השישי ב-1903, אף שציונים מסוימים היו מסתפקים בטריטוריה שחיהה לראשיתם של מולדת יהודית.

39. יהודה (לעיל, הערה 31), עמ' קה; D. Bensimon, *Immigrants d'Afrique du Nord*, p. 51.

40. יהודה (לעיל, הערה 31), עמ' קו.

41. ברבות הימים עתידה מראקש למלא תפקיד מכריע בדרום מרוקו. עיין: Z. Yehuda, 'Zionist Activity in Southern Morocco, 1919-1923', *Revue des Etudes Juives*, CXLIV/4 (1985), p. 363 ff.

42. על התנועה הציונית בחוניסיה, עיין: ש' ברד, 'לתולדות התנועה הציונית כתונים, אפעל 1980; י' אברהמי, 'לתולדות התנועה העברית בחוניס', הגות עברית בארצות האיסלאם (לעיל, הערה 12), עמ' 394-409; י' מסינג, 'זיקתם של יהודי ג'רבה לארץ-ישראל', שם, עמ' 253-274.

43. D. Bensimon, *Immigrants d'Afrique du Nord*, pp. 52-53.

44. אצ"מ Z 4/2731, פורסם בידי בנסימון (לעיל, הערה 5), עמ' 20.

45. ב-2 בנובמבר 1917 נתנה הממשלה הבריטית פומבי, באמצעות הלורד בלפור, אז שר החוץ, לאיגרת שבה הבירה בקשרים ההיסטוריים של היהודים עם ארץ-ישראל ובזכותם להקים בה בית לאומי.

46. באפריל 1920 קיבלה ועידת השלום, שהתכנסה בעיר סן-רמו, אח רעיון הקמתו של מנדט מיוחד בארץ-ישראל, והיא כללה בו את הצהרת בלפור.

47. הקרן קיימת לישראל היא הממונה על פיתוח הקרקעות.

48. הביטוי רשום במקור באותיות עבריות.

49. איגרת מה'24 בספטמבר 1920 (הציטוטים מובאים כמות שהם, על שגיאות הכתיב והסגנון).

50. 340 אנשים שמוצאם בפאס ובצפרו עתידים לערוך את המסע. ראה: *Cahiers de l'Alliance Israélite Universelle, Paix et Droit*, I (1923), p. 6

51. איגרת מה'24 בספטמבר 1920, פורסמה בידי בנסימון (לעיל, הערה 5), עמ' 20.

52. אצ"מ Z 4/2669, פורסם בידי בנסימון, שם, עמ' 49.

53. P. Marty, 'Les institutions israélites au Maroc', *Revue des Etudes Islamiques*, III (1930), p. 325

54. אצ"מ Z 4/2149, פורסם בידי בנסימון (לעיל, הערה 5), עמ' 56-59; ראה גם המברקים שהוחלפו בין ט' סטיג, הנציב הכללי של צרפת במרוקו, לבין ל' שטיין מההסתדרות הציונית העולמית, אצ"מ Z 4/2311, פורסם בידי בנסימון, שם, עמ' 78-79.

55. עיין בין היחר: Ch. A. Julien, *Le Maroc face aux impérialismes, 1415-1956*, Paris 1978; *Le Mémorial du Maroc* (Encyclopédie, 8 vols.), Rabat 1983-1985, ראה במיוחד כרכים 5 ו-6.

56. *L'Avenir Illustré*, ביטאון הציונות המרוקנית, ינוהל בידי יוסף תורץ' ויפיע בקביעות בין השנים 1938-1926. י' תורץ' עתיד לייצג את מרוקו בקונגרסים הציוניים השונים עד למלחמת העולם השנייה.

57. עיתונים רבים יצאו לאור, בעיקר כחונסיה, בערבית-יהודית: *Al-Sabah*, 1920-1961; *Al-Najmah*, 1903-1920; ובשפה הצרפתית: *La Voix d'Israël*, 1919; *La Voix Juive*, 1920-1924; *Le Réveil Juif*, 1924-1934. על העיתונות הצפון-אפריקנית, עיין: R. Attal, *Périodiques juifs d'Afrique du Nord*, Jérusalem 1980

58. עיין: Protocoles des XVIème, XVIIème, XVIIIème et XIXème Congrès

59. עיין: *L'Avenir Illustré*, 16.2.1932

60. עיין: יהודה, הארגון הציוני (לעיל, הערה 4), עמ' 137 ואילך.

61. אצ"מ Z 4/972; עיין אביטבול (לעיל, הערה 4), עמ' 71.

62. ברד (לעיל, הערה 42), עמ' 40.

63. שם.

64. י' הלוי (1035-1141), משורר יהודי ספרדי. הוא שר שירי הלל לארץ הקודש, ועלה אליה בסופו של דבר.

65. ברד (לעיל, הערה 42), עמ' 59.

66. State of Israel, Central Bureau of Statistics, *Statistical Abstract of Israel*, 1951-1952, p. 26. המפקד הכללי, שנערך בשנת 1961, מלמד שמספרם של עולי צפון-אפריקה לפני 1948 היה 2195 ולא 914. עיין: D. Bensimon, *Immigrants d'Afrique du Nord*, annexes no. 3/A, p. 557

67. אביטבול (לעיל, הערה 4), עמ' 77.

68. M. Bernshon, 'Israël, structures politiques et sociales', in: *La Documentation française*, Paris, Juillet 1976

69. אצ"מ Z 4/2669, פורסם בידי בנסימון (לעיל, הערה 5), עמ' 78-79.

70. הכרותו של מוחמד החמישי בשלמותה מצוטטת בידי: A. Chouraqui, *La condition juridique de l'Israélite marocain*, Paris 1950, p. 221

71. ש' שגב, מכצע "יכין": עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל, ירושלים 1984, עמ' 46 [להלן: שגב].

72. הציטוטים מובאים בידי שגב, עמ' 44.

73. עיין: P. Feuillie, *La politique d'immigration de l'Etat d'Israël, 1948-1957*, Paris 1957; S. Sitton, *Israël, immigration et croissance*, P. 80; D. Friedlander, *The Population of Israel*, P. 98

74. עיין שגב, עמ' 48.

75. נ' גולדמן (1895-1982) היה למייסדו (1936) ולאחר מכן לנשיאו (1951-1977) של הקונגרס היהודי העולמי, ולנשיאה של ההסתדרות הציונית העולמית (1956-1968). עיין שגב, עמ' 49.

76. עד לחודש אוקטובר 1956 היה לעיר סנג'יר מעמד בינלאומי.

77. ראוי לציין, כי לאחר משא ומתן ממושך ומייגע השלימו השלטונות הכריטיים בגיברלטר עם כניסת משפחות שלמות אל שטחם, אף כאשר לא כל בני המשפחה היו מצוידים בדרכון, ובלבד שלראש המשפחה יהיה דרכון. עיין שגב, עמ' 114.

78. רק 22 גופות אותדו. הן הוטמנו באל-חוסימה. במהלך ביקורו במרוקו בשנת 1983 הביע בן-שיטריט, נשיא תנועת 'ביחד' - תנועת משכילים ישראלים ממוצא צפון-אפריקני - את רצונו כי הגופות תועברנה לישראל. קיימת סברה, כי מלך מרוקו אכן נעתר בחיוב לבקשה זו. עיין: *Tribune Juive*, 780 (8/14, juillet 1983); בכ"ג כטבת ה'תש"ם (29 בדצמבר 1980), שהוכרז כיום העלייה מצפון-אפריקה מטעם ממשלת ישראל, נתקיימו אזכרות לציון השנה ה-20 לטביעתה של הספינה. עיין: מעריב, 27 בנובמבר 1980; הארץ, 28 בדצמבר 1980; ידיעות אחרונות, 28 בדצמבר 1980; כמר-כן ראה: י' אברהמי (עורך), שורשים כמזרח, א, אפעל 1986, המוקדש ברובו לעלייה הבלתי-לגלית מצפון-אפריקה.

79. *Statistical Abstract of Israel*, 24 (1973), p. 126

מצרפתית: חיה ומיכאל אדם

כחג+חל

יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל

עורכים:

בנימין פינקוס
דוריס בנסימון

המרכז למורשת בן-גוריון • קריית שדה בוקר
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
המכון הלאומי לשפות ולתרבויות המזרח (אינלק"ו), פאריס